

UDK:1754

Muxayyo SAIDOVA,
Buxoro davlat universiteti dotsenti, PhD
E-mail: m.u.saidova@buxdu.uz

BuxTI dotsenti, f.f.f.d M.Hasanova taqrizi asosida

THE PRAGMATIC FUNCTION OF DEICTIC EXPRESSIONS IN ACHIEVING COHERENCE IN LITERARY DISCOURSE

Annotation

This article analyzes the pragmatic functions of deictic expressions in literary discourse, focusing on how they contribute to coherence and semantic unity by establishing context-dependent meaning and referential clarity.

Key words: Coherence, cohesive devices, deixis, deictic expressions, pragmatic functions, context, discourse analysis, literary discourse.

ПРАГМАТИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ ДЕЙКТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ОБЕСПЕЧЕНИИ КОГЕРЕНТНОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ДИСКУРСА

Аннотация

В статье анализируются прагматические функции дейктических единиц в художественных текстах, акцентируя внимание на их роли в обеспечении когерентности и семантической целостности посредством контекстуальной осмысленности и референциальной точности.

Ключевые слова: Когерентность, когезивные средства, дейксис, дейктические единицы, прагматические функции, контекст, дискурсивный анализ, художественный дискурс.

DEIKTIK BIRLIKLARNING BADIY DISKURS KOGERENSIYA HOSIL QILISHDAGI PRAGMATIK FUNKSIYASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada badiiy matnning izchilligi va semantik yaxlitligini ta'minlashda deiktik birliklarning kontekstga bog'langan holda ma'no anglatish va referensial aniqlik kiritish orqali qanday pragmatik vazifalarni bajarishi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Kogerensiya, kogeziy vositalar, deiksis, deiktik birliklar, pragmatik funksiyalar, kontekst, diskurs tahlili, badiiy diskurs.

Kirish. Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda matnning mazmuniy yaxlitligi va izchilligini ta'minlovchi kogerensiya fenomeni keng miqyosda o'rganilmoqda. An'anaviy yondashuvlarda kogerensiya asosan grammatik va leksik birliklar o'rtasidagi bog'liqlik orqali izohlangan bo'lsa-da, hozirgi zamon tilshunosligida bu tushuncha yanada kengroq pragmatik, kognitiv va kontekstual omillar bilan uzviy bog'liq holda talqin etilmoqda. Ayniqsa, badiiy diskursda kogerensiyani shakllantirishda deiktik birliklarning roli muhim ahamiyat kasb etadi. Ular matndagi shaxs, joy, vaqt va nutq holatiga oid ma'lumotlarni aniqlashtirish orqali o'quvchi uchun ma'no izchilligini vujudga keltiradi. Shu jihatdan, deiktik vositalarning pragmatik funksiyalarini tahlil qilish badiiy matnning chuqurroq anglash hamda kogerensiya mexanizmlarini ochib berishda samarali usul hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Matnshunoslikda kogerensiya tushunchasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab alohida ilmiy qiziqish obyekti sifatida shakllana boshlagan. Halliday va Hasan o'zlarining mashhur "Cohesion in English" asarida matnning grammatik va leksik izchillik orqali qanday bog'liq tuzilishga ega bo'lishini ko'rsatgan holda, kogerensiyaga erishishning asosiy vositalarini izohlab bergan. Biroq bu yondashuv

asosan sirtqi til birliklariga tayanadi va o'quvchining kontekstual bilimlari yoki pragmatik kompetensiyasini hisobga olmaydi [4].

Keyingi bosqichda, pragmatik yondashuv asosida matn izchilligi tushunchasi kengaytirildi. Brown va Yule [1], Levinson [5], Sperber va Wilson [6] kabi tadqiqotchilar kogerensiyani shunchaki grammatika va leksika doirasida emas, balki kommunikativ kontekst, o'quvchi va muallif o'rtasidagi o'zaro tushunish, hamda implicature va presupposition asosida shakllanadigan tushunish jarayoni sifatida izohlashdi. Ularning fikricha, matndagi ayrim birliklar, ayniqsa deixis, kontekstual ma'lumotlarga tayanmagan holda tushunilishi qiyin bo'lgan elementlar hisoblanadi.

Deiksis fenomeni tilshunoslikda Karl Bühler [2] tomonidan ilk bor tizimli ravishda o'rganilgan bo'lib, keyinchalik Levinson [5], Fillmore [3] kabi tadqiqotchilar ushbu birliklarning nutqdagi referensial funktsiya va kontekstga bog'liqligini keng yoritib bergan. Ayniqsa, Levinson deixisni bevosita pragmatik mexanizm sifatida ko'rib, u orqali shaxs, joy va vaqtga oid ma'lumotlar konstruktiv tarzda ifodalanishini ta'kidlaydi.

Badiiy matn kontekstida esa deixis nafaqat referensial aniqlikni ta'minlaydi, balki personajlararo

munosabatlar, muallifning pozitsiyasi va voqelikni qamrab olish nuqtai nazaridan ham semantik izchillik hosil qilishda muhim vositadir. Toolan [8] va Simpson [7] kabi adabiyotshunoslar badiiy diskursda deixisning stilistik va narrativ funksiya bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatib, u orqali o'quvchining matnga nisbatan psixologik masofasi shakllanishini asoslashgan.

Shu bois, zamonaviy tadqiqotlarda deixis va uning pragmatik funksiyalarini o'rganish orqali badiiy matnning ichki mantiqiy izchilligi, kommunikativ mazmuni va semantik yaxlitligini tahlil qilish imkoniyati sezilarli darajada kengaymoqda. Deixis, pragmatika nuqtai nazaridan, so'z yoki iboralar yordamida kontekstga bog'liq holda tushuniladigan ifodalarni bildiradi. Bu atama yunoncha "deiktikos" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "ko'rsatish" yoki "ishorat qilish" degan ma'noni anglatadi va tilshunoslikda kontekstdan kelib chiqqan holda so'zlashuvda ishlatilgan ifodalarning ma'nosini tushunishni talab qiladi. Levinsonning "Pragmatics" kitobida o'zgacha bir deiktik tizim taqdim etilgan bo'lib, unda deiktik ifodalarning turlari va ularning muloqotdagi ahamiyati batafsil bayon qilingan. Levinson deiksisni bir nechta kategoriya bo'yicha ajratadi: person deixis, place deixis, time deixis, discourse deixis, social deixis [5].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda deiktik birliklarning badiiy matnda kogerensiyani shakllantirishdagi pragmatik funksiyalarini aniqlash maqsadida lingvopragmatik tahlil usuli asos sifatida tanlangan. Tadqiqot predmeti sifatida ingliz adabiyotiga mansub muayyan qisqa hikoyalar – xususan, O.Henrining badiiy matnlari tanlab olindi. Ushbu matnlar diskurs tahlili nuqtayi nazaridan o'rganilib, ularning ichida qo'llanilgan deiktik birliklar (shaxs, joy, vaqt, ijtimoiy va tekstual deixis turlari) kontekst asosida tizimlashtirildi. Tahlil jarayonida pragmatik tahlil, kontekstual interpretatsiya va funksional-semantik yondashuv asosida har bir deiktik ifodaning matn kogerensiyasiga qo'shgan hissasi aniqlab borildi.

Matnlar tanlanishida ularning personajlararo munosabatlar, ichki nutq, mualliflik pozitsiyasi va zamon-joy ko'rsatkichlarini aks ettiruvchi xususiyatlari inobatga olindi. Har bir matn bo'yicha kontekstual deiktik elementlar identifikatsiya qilinib, ularning izchillikka, semantik yaxlitlikka va o'quvchining interpretatsiyasiga ta'siri tahlil qilindi. Shunday qilib, ushbu metodologik yondashuv orqali deiktik birliklarning badiiy diskursdagi kogerensiya hosil qilishdagi ko'p qirrali va kontekstga asoslangan pragmatik funksiyalari aniqlashtirildi.

Tahlil va natijalar. Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, Levinson deiksisni beshta kategoriya bo'yicha ajratadi. Har bir kategoriyaga tegishli deiktik birliklarning ingliz badiiy diskursida kogerentlikni ta'minlashdagi rolini ko'rib chiqamiz.

Person deixis (shaxsiy deiksis) nutqdagi ishtirokchilarni (ya'ni, gapiruvchi, tinglovchi va boshqalarni) ko'rsatish uchun ishlatiladigan ifodalardir. Ushbu deiksis ifodalari muloqotni aniq va izchil qilishga yordam beradi, chunki ular kimning harakat qilayotganini va kimga murojaat qilayotganini aniqlaydi. Shaxsiy deiksisning asosiy vazifasi muloqotdagi ishtirokchilarni belgilab, ularning o'zaro munosabatlarini aniq ko'rsatish orqali nutqning izchilligini saqlashdir. Ular diskursni izchil qilishda muhim rol o'ynaydi, chunki ular harakatlar va personajlar o'rtasidagi bog'lanishni davom ettirib, hikoya

davomida aniqlik va izchillikni ta'minlaydi. Masalan: "I will find him." (O. Henrining "Two Thanksgiving Day Gentlemen" hikoyasidan): Bu jumlada "I" so'zi eski odamni, "him" esa kambag'al odamni anglatadi. Ushbu shaxsiy zamon ifodalari muloqotdagi ikki asosiy ishtirokchi o'rtasidagi aloqani ko'rsatadi. "I" va "him" pronounlari hikoya davomida kimning harakat qilayotganini aniqlaydi, shuningdek, o'quvchiga xarakterlarning o'zaro munosabatlari to'g'risida izchil tushuncha beradi. Ushbu ifodalar shuningdek, voqealar rivojini izchil qilishda yordam beradi, chunki ular bir-biriga bog'langan harakatlar ketma-ketligini ta'minlaydi. Bu usul hikoyaning izchil davom etishini va har bir personajning rolini aniqlashni ta'minlaydi.

Place deixis (joy deiksis) muloqotda joy yoki makonni ko'rsatish uchun ishlatiladigan deiksis ifodalardir. Bu ifodalar, o'zaro aloqalar yoki voqealar uchun joyning aniq belgilanishini ta'minlaydi. Joy deiksis o'zgaruvchan joyni ko'rsatish orqali muloqotdagi harakatlar va hodisalar o'rtasidagi bog'lanishni ta'minlaydi. Shuningdek, joy deiksis hikoya davomida izchillikni saqlashga yordam beradi, chunki voqealar bir joyda sodir bo'lishi va biror joyni takroran eslatish orqali o'quvchiga voqealarni kuzatishda yordam beradi. Masalan: "They came to a small bench under a tree." (O. Henrining "The Gift of the Magi" hikoyasidan): Bu jumlada "under a tree" joy deiksis ifodasi sifatida ishlatilgan. Bu joy deiksis orqali o'quvchiga voqea qayda sodir bo'layotganini aniqlik bilan ko'rsatadi. O. Henry hikoyada ikki personajni, yani Della va Jimni tasvirlab, ularning muhabbatiga oid his-tuyg'ularini ko'rsatmoqda. Ushbu joy deiksis "under a tree" voqeani aniq bir joyda joylashtiradi, shuningdek, ular o'rtasidagi o'zaro munosabatni tasvirlaydi. Bu joy, ularning sevimli joyi sifatida, voqea davomida ikkalasining o'rtasidagi harakatlarning mantiqiy izchilligini saqlaydi.

Time deixis (zamon deiksis) vaqtni yoki vaqt bo'yicha voqea sodir bo'lishini ko'rsatadigan deiksis ifodalari. Bu ifodalar voqealarni aniq vaqt o'lchovida joylashtirishga yordam beradi. Vaqt deiksisining ishlatilishi hikoya voqealarining izchil tarzda rivojlanishiga hissa qo'shadi. Bu deiksis ifodalari o'quvchiga voqealar zanjirini tushunishda yordam beradi, chunki ular har bir voqeaning qachon sodir bo'lishini ko'rsatadi va shu orqali hikoyaning izchilligi va kogerensiyasini ta'minlaydi. Masalan: "That night, when the old gentleman walked down the street, he thought of the poor man." (O. Henrining "Two Thanksgiving Day Gentlemen" hikoyasidan): Bu jumlada "That night" vaqt deiksis ifodasi ishlatilgan. Ushbu ifoda hikoyada voqea qachon sodir bo'lishini aniq ko'rsatadi va o'quvchiga voqea tahlilini vaqt bo'yicha tushunishda yordam beradi. "That night" deiksis, hikoyaning vaqt o'lchovini belgilaydi va voqeani o'tkazish uchun aniq vaqtni o'rnatadi. Shuningdek, bu vaqt deiksis yordamida o'quvchi hikoyaning keyingi voqealari va ular o'rtasidagi bog'liqlikni tushunishga osonlik bilan erishadi.

Discourse deixis (diskurs deiksis) muloqotdagi ma'lumotlar yoki gapirish jarayoniga doir ma'lumotni ko'rsatish uchun ishlatiladigan deiksis ifodalari. Bu ifodalar, gapiruvchi yoki o'quvchi tomonidan ilgari aytilgan yoki o'rganilgan voqealar, g'oyalar yoki tushunchalar haqida ma'lumot beradi. Discourse deixis, asosan, muloqot davomida aniq ma'lumotlarni yoki fikrlarni anglatishda

ishlatiladi va bu bilan voqealar o'rtasidagi izchillik va bog'lanishni ta'minlaydi.

Discourse deixis orqali o'quvchi yoki tinglovchi, muloqotda aytilgan yoki ko'rsatilgan narsaning maqsadi yoki ahamiyatini anglashga yordam beradi. Bu ifodalar, asosan, gapiruvchi tomonidan ilgari ta'riflangan yoki tafsilotli qilib ko'rsatilgan ma'lumotlarga asoslanadi. Shu tarzda, diskurs deiksisi muloqotni izchil qilishda muhim rol o'ynaydi, chunki o'quvchi voqea va fikrlarning qanday bog'lanishini tushunishi osonlashadi. Masalan: "This is the moment when Della must make the most important decision of her life." (O. Henrining "The Gift of the Magi" hikoyasidan): Bu jumlada "This is the moment" - diskurs deiksisi ishlatilgan. Bu ifoda, voqea aynan qaysi paytda sodir bo'layotgan voqea muhimligini ta'kidlaydi. "This" zamon va makon asosida aniq bir nuqtani anglatadi va hikoya davomida sodir bo'ladigan o'zgarishlar va qarorlar haqida o'quvchiga ko'proq ma'lumot beradi. O. Henry bu tarzda o'quvchini voqea tahliliga jalb qiladi, chunki bu diskurs deiksisi yordamida voqeani tahlil qilish uchun o'quvchiga aniq nuqtalar va ularga aloqador voqealar haqida ma'lumot taqdim etiladi.

Social deixis (ijtimoiy deiksisi) jamiyatdagi rollarni, mavqelarni yoki munosabatlarni ifodalash uchun ishlatiladigan deiksisi ifodalari. Ijtimoiy deiksisi, odamlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalarni, ularga qo'yilgan ma'lum bir sotsial va madaniy meyorlar asosida belgilashda yordam beradi. Bu ifodalar ko'pincha salomlashish, murojaat qilish yoki ijtimoiy munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatish uchun ishlatiladi. Ijtimoiy deiksisi yordamida o'quvchi voqea yoki personajlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar va ijtimoiy kontekstni aniqroq tushunishi mumkin.

O. Henri hikoyalarida, ijtimoiy deiksisi orqali turli ijtimoiy rollar va xususiyatlar orasidagi aloqalar ko'rsatiladi. Bu ifodalar orqali personajlar o'rtasidagi munosabatlar va ularning jamiyatdagi joylashuvi izchil tarzda taqdim etiladi. Masalan: "Sir," he said, "you have done me a great kindness, and I am grateful." (O. Henrining "Two Thanksgiving Day Gentlemen" hikoyasidan): Bu jumlada "Sir" ijtimoiy deiksisi ifodasi ishlatilgan. "Sir" ifodasi, ijtimoiy mavqe va hurmatni ifodalaydi. Bu ifoda, personajning bir-biriga bo'lgan hurmatini va ijtimoiy kontekstda qanday munosabatda bo'lishi kerakligini ko'rsatadi. Hikoyada, "Sir" ifodasi orqali ijtimoiy rollar aniqlanadi: bir shaxs (yoki yuksak mavqega ega bo'lgan

kishi) ikkinchi shaxsga (yoki kamroq mavqega ega bo'lgan kishi) hurmat va rahmat izhor qiladi. Bu o'quvchiga jamiyatdagi turli mavqelarni va ularning o'zaro aloqalarini tushunishga yordam beradi, va voqealar o'rtasidagi ijtimoiy izchillikni saqlaydi.

Xulosa va takliflar. Deiktik ifodalar nutqdagi kogerentlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi, chunki ular gapiruvchi va tinglovchi uchun havola nuqtalarini taqdim etadi. Bu ifodalar, muloqotni bog'lab turuvchi va tushunarli qilib saqlovchi vositalar sifatida ishlaydi, chunki ular diskursning turli qismlarini bir-biriga bog'laydi va mantiqiy oqimni saqlaydi. Masalan, vaqtga doir deiksisi bo'lgan "then" yoki "later" kabi ifodalar, voqealarni ma'lum bir vaqt nuqtasiga bog'laydi, bu esa voqealar ketma-ketligini kogerent tarzda tushunishga yordam beradi. O. Henrining "The Last Leaf" hikoyasida "later" so'zi, o'quvchini kelajakdagi voqealarga olib boradi va kutilganlik tuyg'usini yaratadi, shu bilan birga vaqtga oid havola hikoyaning rivojlanishiga bog'lanadi. Shuningdek, joyga oid deiksisi, masalan "here" yoki "there" kabi ifodalar, harakatni joylashuvda aniqlik kiritadi va spatiale kogerentlikni ta'minlaydi. Misol uchun, "The Gift of the Magi" hikoyasida "here's the money" ifodasi o'quvchiga muhitni tasavvur qilish imkonini beradi, shu bilan birga darhol kontekstni yaratadi. Shaxsiy deiksisi, masalan "I" va "you", ishtirokchilarni aniqlaydi va dialogda aniqlikni ta'minlaydi. "Two Thanksgiving Day Gentlemen" hikoyasida "I will find him" degan so'zlar nafaqat harakatning davomiyligini ta'minlaydi, balki ikki markaziy shaxs o'rtasidagi munosabatni mustahkamlaydi. Shuningdek, diskursga doir deiksisi kabi "as I said before" ifodasi oldingi bayonotlarga bog'lanishni bildiradi va gapiruvchining mantiqiy izchilligini ta'minlaydi. Bu kogeiv birliklar o'quvchiga voqealar rivojlanishini soddaroq va tushunarli tarzda kuzatish imkonini beradi, shuningdek, O. Henry hikoyalarining mavzusal izchilligini mustahkamlaydi.

Umuman olganda, deiksining barcha turlari kogerentlik (izchillik)ni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi, chunki ular voqealar va personajlar o'rtasidagi izchil aloqalarni saqlashga yordam beradi. Bu, o'z navbatida, o'quvchiga hikoyaning mantiqiy va tushunarli tarzda rivojlanishini kuzatishga imkon beradi. Deiksisi orqali yaratilgan bog'lanishlar va izchillik, hikoyaning murakkab tuzilishini yanada aniq va tushunarli qiladi, bu esa o'quvchining voqeaning rivojlanishiga bo'lgan qiziqishini saqlab qoladi.

ADABIYOTLAR

1. Brown, G & Yule, G. Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 288 p.
2. Bühler, K. Theory of Language: The Representational Function of Language (trans. Donald F. Goodwin, 1990). Amsterdam: John Benjamins, 1934/2011. – 282 p;
3. Fillmore, C. J. Frame semantics. In Linguistic Society of Korea (Ed.), Linguistics in the morning calm Seoul: Hanshin Publishing Co, 1982. – P. 111-137.
4. Halliday, M. A. K., & Hasan, R. Cohesion in English. – London: Longman, 1976. – 374 p.
5. Levinson, S.C. Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 420 p;
6. Sperber, D & Wilson, D. Relevance: Communication and Cognition (2nd ed.). Oxford: Blackwell Publishing, 1986. – 380 p;
7. Simpson, P. Stylistics: A resource book for students. London: Routledge, 2004.
8. Toolan, M. Narrative: A critical linguistic introduction (2nd ed.). London: Routledge, 2001.